

6. ПЕРЕХІДНІ ПОМ'ЯКШЕННЯ

- 6.1. Зміни задньоязикових ***g, *k, *ch** перед ***j** та голосними переднього ряду. Перша палаталізація
- 6.2. Перехід ***g, *k, *ch** у ***z, *c, *s** перед ***ě(ѣ)** та ***i(и)** дифтонгічного походження – друга палаталізація задньоязикових. Доля сполук ***gv, *kv** перед ***ě(ѣ)** та ***i(и)** в різних діалектах праслов'янської мови.
- 6.3. Третя палаталізація задньоязикових приголосних.
- 6.4. Палаталізації задньоязикових приголосних та їх результати у різних слов'янських мовах.

Основна література

1. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
2. Крижанівська, О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики, Київ, 2010.
3. Лашкова, Л. Історична фонологія словенських мов, Београд, 2010.
4. Майборода, А.В. Старослов'янська мова, Київ, 1975.
5. Майборода, А.В.; Коломієць, Л.І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань із старослов'янської мови, Київ, 1992.
6. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Львів, 1964.
7. Станівський, М.Ф. Старослов'янська мова, Київ, 1983.

Додаткова література

1. Бошкович, Р. Основи упорядне граматики словенських мов. Фонетика, морфологія, графічне речення, Београд, 2000.
2. Mihačević, M. Slavenska poredbena gramatika, 1. dio, Zagreb, 2002.
3. Ivšić, S. Slavenska poredbena gramatika, Zagreb, 1970.

У праслов'янській мові існувала тенденція до пом'якшення приголосних перед голосними переднього ряду (**i, ъ, ѣ, е, ѡ**). При цьому губні і передньоязикові приголосні вимовлялися напівм'яко, тобто їхня артикуляція дещо зміщувалася до середньої частини піднебіння. А приголосні заднього ряду **g, k, x** пом'якшувалися і переходили у нові за місцем і способом творення звуку [**ж'**], [**ч'**], [**ш'**] або [**з'**], [**ц'**], [**с'**]. Це фонетичне явище дістало назву *палаталізації* (перехідне пом'якшення приголосних звуків). Виділяються три перехідні пом'якшення.

6.1. ЗМІНИ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ *G, *K, *CN ПЕРЕД *J ТА ГОЛОСНИМИ ПЕРЕДНЬОГО РЯДУ. ПЕРША ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ

Це перше перехідне пом'якшення задньоязикових - процес заміни твердих задньоязикових приголосних на м'які (палатальні) шиплячі приголосні [x] → [ш'], [k] → [ч'], [dʒ'] → [ж'] у позиції перед голосним переднього ряду (а саме: ь, ę, і < *і, еі, ё < *ё) при обов'язковій участі *j. Перехідним воно називається тому, що в результаті його утворився приголосний нової якості. Схема Шахматова-Бернштейна: *gj > *g̃' > *g^{dʒ'} > *dʒ' > *ž':

[g] → [ж']:

врагъ — враже, вражьскъ

книга — книжьникъ

могъ — можеши

[k] → [ч']

ржка — поржчити

отрокъ → отроча

кого — чего

къто — чьто

[x] → [ш']

доухъ — доуше

страхъ — страшьнъ

ходъ — шьдъ

У сучасних слов'янських мовах донині збереглися результати цієї палаталізації, хоч сам її процес закінчився ще в докирило-мефодіївську епоху розвитку праслов'янської мови у кінці минулої - на початку н.е.

рука — *ручка*, пол. *ręka* — *rączka*, хорв. *ruka* — *ručica*, чеськ. *ruka* — *ručka*;

нога — *ніжка*, пол. *noga* — *nóżka*, хорв. *noga* — *nožni*; чеськ. *noha* — *nožka*;

блоха — *блощиця*;

муха — *мушка*;

могти — *можу*, чеськ. *tižiti*;

бігти — *біжу*;

одяг — *одежа*;

книга — *книжка*, чеськ. *kniha* — *knižka*;

рос. *отрок* — *отрочество*.

Вивчення цього фонетичного процесу дає змогу краще розуміти сучасну граматику української та інших слов'янських мов, зокрема чергування приголосних при відмінюванні та дієвідмінюванні, при словотворенні. Також воно дає змогу усвідомити зв'язки між слов'янськими та іншими індоєвропейськими мовами і відшукати етимологічні ланки між словами однієї мови, які сьогодні вже не здаються однокореневими. (напр.: *початок* та *кінець*).

члдо < *kędo

нім. Kind;

жена < *gęnâ

лат. gens — рід, плем'я, gęnŭs — рід

гр. γένος — народження

давньопр. genna — жінка

гот. qino — жінка;

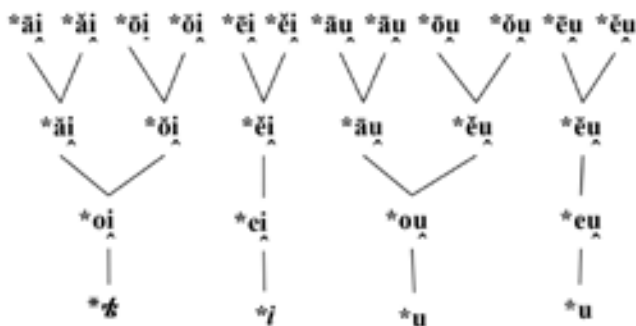
чѣто, лат. quid;

четыре — лит. keturi, лат. quattuor.

За результатами палаталізації етимологічно спорідненими є, наприклад, такі слова сучасної української мови: *ціна* — *каятися, хто* — *що, кого* — *чого, чад* — *кадити, горіти* — *жар, коса* — *чесати, початок* — *кінець*.

6.2. ПЕРЕХІД *Г, *К, *СН У *Z, *C, *S ПЕРЕД *Ї (Ї) ТА *І (И) ДИФТОНГІЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Як результат дії закону відкритого складу у праслов'янській мові утворилися нові голосні переднього ряду *ѣ(ѣ) < *oi, *ai, *i < *oi у результаті монофтонгізації дифтонгів:

лит. kaina — ст.-сл. цѣна; нім. Kaiser — ст.-сл. цѣсарь;

гр. cheima — ст.-сл. зима; лит. kreivas — ст.-сл. кривь;

лит. ausis — ст.-сл. оухо; лат. taurus — ст.-сл. тоурь;

нім. Leute — ст.-сл. людине; лит. liaupse — ст.-сл. любь.

Перед цими новоутвореннями голосними відбувалася зміна приголосних г, к, х не у шиплячі, а у свистячі [з'], [ц'], [с']. Тільки у західних діалектах праслов'янської мови [х] → [ш]. Це явище називається другою палаталізацією задньоязикових приголосних. Схема:

*g *ě < *oi	}	*dz' > *z'
*k *i < *oi		*c'
*ch		*s'

Вона відбувалася переважно в кінці слів і охопила такі частини мови:

а) іменні (у відмінкових формах іменників, коротких прикметників, займенників):

[г] → [з']:

дрогъ — дроузѣ

нога — нозѣ

брѣгъ — брѣзи

[к] → [ц']:

ржка — ржцѣ

влькъ — вльцѣ

великъ — велици

[χ] → [с']:

снѣха — снѣсѣ

пастоухъ — пастоусѣ, пастоуси

б) у дієслівних формах при утворенні наказового способу:

[г] → [з']:

жегж — жьзи

могж — мози

лагж — лѣзи

[к] → [ц']:

пекж — пьци, рекж — рьци

Доля сполук *gv, *kv перед *ě (ѣ) та *i

Пом'якшення задньоязикових г, к, χ могло відбуватися і в тому випадку, якщо між г, к, χ і дифтонгічними ѣ або і стояв приголосний. Прикладом зміни задньоязикових в цій позиції можуть служити початкові сполучення *gvě < *gvoі та *kvě < *kvoі. Доля цих сполучень по-різному склалася у трьох слов'янських мовних групах. У старослов'янській мові це пом'якшення виглядало таким чином:

*gvězda > звѣзда, тобто *gv > зв; пор. хорв. *zvijezda*, укр. *звізда*, чеськ. *hvězda*

*kvěť > цвѣтъ, тобто *kv > цв; пор. хорв. *cvijet*, укр. *цвіт*, чеськ. *květ*

6.3. ТРЕТЯ ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Перехід твердих задньоязикових приголосних у м'які свистячі під впливом попереднього голосного переднього ряду визначають як третє перехідне пом'якшення (палаталізацію) задньоязикових приголосних г, к, χ. Інколи цей процес вважають різновидом другої палаталізації, оскільки результати

їх часом бувають однакові. Деякі вчені називають її “бодуенівською” палаталізацією за іменем видатного славіста І. Бодуена де Куртене, який першим відзначив і намагався пояснити цей процес. Він же зауважив, що у багатьох випадках, де палаталізація мала всі умови для свого здійснення, вона не відбулася. Припускається, що це могло залежати від місця наголосу.

*ь	*g	->	*dz' > *z'
*і	*k	->	*c': *ovika > овьса, овьца
*е	*ch	->	*s'

Наведемо декілька прикладів перехідної третьої палаталізації:

*овька > **ОВЬЦА**

*рѣtika > **ПТИЦА**

*вьсѣ > **ВЬСЬ** (форми **ВЬХЪ**, **ВЬХОУ** засвідчені у пам'ятках новгородської редакції) давньонім. *kuning > **КЪНАЗЬ**

Заміна **г, к, х** на [з', ц', с'] після **ь, і, ѣ** не відбувалася, якщо після задньоязикових стояв приголосний або **ы** і **ѣ**. В результаті цього в одно корінних словах відбувалися чергування: **г/[д'з'](с')**, **к/ц'**, **х/с'**:

ДВИГНЪТИ — ДВИЗАТИ
СТЪГНА (вулиця) — СТЪЗА
КЪНАГЪНИ — КЪНАЗЬ
ВЪСКЛКНЪТИ — ВЪСКЛЦАТИ
ОТЪГЪЧИТИ — СЪТЪЗАТИ
ЛИКЪ — ЛИЦЕ

Утворені на місці **г** і **к** свистячі **з'** і **ц'** в положенні після голосного переднього ряду чергуються з шиплячими **ж** і **ч**:

КЪНАЗЬ — КЪНАЖЕ (Кл. в.)
ОТЪЦЬ — ОТЪЧЕ
ПЪТИЦА — ПТИЧКА

Це свідчить про те, що заміна задньоязикових на шиплячі перед голосними переднього ряду відбулася швидше, ніж заміна **г, к, х** на свистячі. В позиції перед голосними переднього ряду задньоязикові приголосні після **ь, і, ѣ** не могли перейти у свистячі, тому що ще раніше в цій позиції під дією наступних голосних переднього ряду відбулася їх заміна на шиплячі.

Палаталізація **г, к, х** спостерігалася не тільки після названих голосних переднього ряду, але також і після **р < *ы < *іг** (тобто після **р** переднього ряду).

ОТЪВРЪЗАТИ — ОТЪВРЪГЪТИ
МРЪЦАТИ — МРЪКЪТИ

Однак палаталізація після **р** була непослідовною, тому поряд з **ОТЪВРЪЗАТИ** зустрічається форма **ОТЪВРЪГАТИ, ВЪСТРЪЗАТИ — ВЪСТРЪГАТИ** і т. д.

Третя палаталізація спостерігається як у коренях слів, так і в суфіксах:

а) іменникових **-ьк-** (**-ъ, -а, -е**), **-нк-** (**-ъ, -а, -е**):

ГОНЬЦЬ, ЛЬСТЬЦЬ, ОТЪЦЬ, МЫШЬЦА, СРЬДЦЕ;
ВЪДОВИЦА, ДЪВНИЦА, МЪЖЕНИЦА, ПЪШЕНИЦА, СИЦА, ЛИЦЕ;

б) у дієсловах з суфіксом **-а(ти)**:

вѣсклицати (кликнѣти), нарицати (рекѣ).

З палаталізаціями зв'язаний такий правописний момент у старослов'янській мові, а саме: у словах слов'янського походження після **г, к, х** ніколи не писалися голосні переднього ряду, а після шиплячих не міг стояти **ѣ**, тому що він виник пізніше; однак у запозиченнях: **ГИГАНТЪ, КИТЪ, КИПАРИСЪ.**

6.4. ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ ТА ЇХ РЕЗУЛЬТАТИ У РІЗНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Задньоязикові Г, К, Х	ПЕРША		
	Перед голосними ь, ѡ, ѣ, ї < *e _i , ѣ < *ē		
	Старо слов'янська мова	Індоевропейські мови	Сучасні слов'янські мови
Г	дру҃же ложити кѣнижѣка жена жѡлтѣ	давньопр. <i>geppa</i> (жінка) гот. <i>qīno</i> (жінка) нім. <i>gelb</i> (жовтий) лит. <i>geltas</i> (жовтий)	укр. <i>друже</i> укр. <i>положити</i> укр. <i>книжка</i> хорв. <i>žena</i> , пол. <i>żona</i> чеськ. <i>žena</i> пол. <i>żółty</i>
К	притѣча мѣжити отрочѣ чѣто четыре	лат. <i>quid</i> (що) лит. <i>keturi</i> (чотири) лат. <i>quattuor</i> (чотири)	укр. <i>притча</i> , хорв. <i>prigā</i> укр. <i>мучити</i> рос. <i>что</i> укр. <i>чотири</i> , хорв. <i>četiri</i> , серб. <i>четири</i> пол. <i>cztery</i>
Х	мѣшьѣка страшьнѣ гршьнѣ шьдѣ		укр. <i>мушка</i> укр. <i>страшний</i> укр. <i>грішний</i> рос. <i>прошедший</i>
Задньоязикові Г, К, Х	ДРУГА		
	Перед голосними ѣ < *o _i , *a _i , і < *o _i		
	Старо слов'янська мова	Індоевропейські мови	Сучасні слов'янські мови
Г	нозѣ бризи звѣзда зрьно зѡтѣ	лат. <i>grānum</i> гот. <i>gran</i> (зернина) лат. <i>gener</i> (зять)	укр. <i>нозі</i> , хорв. <i>pozi</i> пол. <i>nodze</i> укр. <i>на березі</i> укр. <i>зять</i> , пол. <i>zięć</i>

к	цѣна рьци пыци ржцѣ цѣмь	лит. káina (ціна)	рос. цена, укр. ціна хорв. сїјена, серб. цена, чеськ. сена хорв. гесі, хорв. гусі, укр. цим
х	моуѣи снѣсѣ пастоуѣѣ		укр. мусі, пол. musze чеськ. mouše укр. на пастусі (Місц. в.)
Задньоязикові Г, К, Х	ТРЕТЯ		
	Після голосних ї, ъ, ѡ		
	Старо слов'янська мова	Індоевропейські мови	Сучасні слов'янські мови
г	пѣназь кѣназь	д. в. нім. pfenning герм. Kuning (князь)	пол. pieniędzy
к	овьца пѣтица вѣньць срьдьце	санскр. *ovika (вівця) лит. vfinikas (вінок) нім. Herz (серце)	укр. вівця, болг. овца пол. owca укр. вінець, хорв. vījenas, укр. серце, рос. сердце
х	вьсь	з *vъсѣ	укр. весь

	При- голосні	Позиція	Результат	Спільнослов'янські	Старослов'янські
Перша	*g	Перед *i, *e, *ъ, *ѣ, *ě(<*ē)	*z'	*druge > *družе	дроу҃же (пор. дроу҃гь)
	*k		*č'	*okī > *očī	очи (пор. око)
	*ch		*š'	*duchъnъ > *dušъnъ	доушънъ (пор. доу҃хъ)
Друга	*g	Перед *ē(<*oi), *i(<*oi)	*dz' > *z'	*drugi > *druzi	дроу҃зи (пор. дроу҃гь)
	*k		*c'	*rōkě > roc'ě	ржцѣ (пор. ржка)
	*ch		*s'	*duchi > *duši (*i, *ě дифт. походж.)	доу҃си (пор. доу҃хъ)
Третя	*g	Після *i, *ѣ, *ъ	*dz' > *z'	*kъnęgъ > *kъnędz'ъ > *kъnez'ъ	кѣназь
	*k		*c'	*liko > *lic'e	лице (пор. ликъ)
	*ch		*s'	*vъchъ > *vъs'ъ	вьсь